

Inovasi dan Retensi dalam Dialek Hulu Tembeling

Mohd Tarmizi Hasrah

mijihrasah@gmail.com

Institut Alam dan Tamadun Melayu
Universiti Kebangsaan Malaysia

Shahidi A. H.

zedic@gmail.com

Pusat Pengajian Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu
Universiti Kebangsaan Malaysia

Rahim Aman

tuntas@ukm.my

Pusat Pengajian Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu
Universiti Kebangsaan Malaysia

ABSTRAK

Inovasi dan retensi adalah dua konsep penting dalam linguistik perbandingan sejarawi. Inovasi merujuk kepada perubahan sesuatu ciri bahasa purba dalam bahasa atau dialek semasa; manakala, retensi pula adalah pengekalan sesuatu ciri bahasa purba dalam bahasa atau dialek semasa. Bertolak daripada kedua-dua konsep tersebut, makalah ini membincangkan ciri inovasi dan retensi yang wujud dalam dialek Hulu Tembeling (DHT). Secara khususnya makalah ini hanya membincangkan satu ciri inovasi dan retensi dalam DHT iaitu perubahan segmen bunyi yang terjadi pada konsonan nasal akhir dan pengekalan vokal tinggi pada posisi suku kata praakhir. Harus dinyatakan bahawa penentuan sama ada sesuatu ciri itu dapat dikategorikan sebagai inovasi atau retensi adalah melalui pendekatan perbandingan yang lazim dalam linguistik perbandingan sejarawi. Sehubungan itu, data-data dialek Hulu Tembeling akan dibandingkan dengan bahasa Malayik Purba (MP) yang telah direkonstruksi oleh Adelaar (1992). Pewajaran perbandingan sebegini adalah kerapatan hubungan bahasa purba tersebut dengan DHT. Pendekatan perbandingan yang dijadikan alat analisis didasarkan pada hipotesis kajian ini iaitu segmen bunyi yang menunjukkan perbezaan dengan MP dikategorikan sebagai inovasi; sebaliknya, segmen yang direfleksi secara linear dikategorikan sebagai retensi. Ciri inovasi dan retensi ini selanjutnya dihubungkan dengan beberapa faktor yang relevan untuk dikaitkan sebagai penyebab kewujudannya iaitu pengelompokan dialek Hulu Tembeling, ketidakstabilan dialek tersebut ekoran perubahan ciri linguistik yang sedang berlangsung dan kewujudan rantai dialek di Lembangan Sungai Pahang.

Katakunci: Hulu Tembeling; inovasi; retensi; diftong; monoftong

Innovation and Retention in Hulu Tembeling Dialect

ABSTRACT

Innovation and retention are the important concept in historical comparative linguistics. Innovation refer to the changeable feature of the proto language in the actual languages and dialects; while, retention are the unchangeable feature of the proto language in the actual languages and dialects. This article is an attempt to discuss the innovation and retention features which exist in the Hulu Tembeling's dialect (DHT). This article specifically focused

on one of the innovation and retention features of DHT, that is, the change of nasal consonant in final position and the retention of the high vowel in prepenultimate position. The analysis was based on common comparative linguistic approach in order to determine whether the sound is categorized as innovation or retention. Therefore, the data of the Hulu Tembeling dialect is compared to the Proto-Malayic (MP) as reconstructed by Adelaar (1992) because of the closed relationship between the two different levels of languages. The comparative approach which is used in this study is based on the research hypotheses that the different realisation of MP's sound in Hulu Tembeling is innovation, whereas the same realisation of MP's sound in that dialect is retention. The innovation and retention features were then related to a few factors such as tentative classifications between Hulu Terengganu dan Hulu Tembeling dialect, change in progress and the existence of dialect continuum in Pahang River Basin.

Keywords: Hulu Tembeling; innovation; retention; diphthong; monophthong

PENDAHULUAN

Inovasi dan retensi adalah dua buah konsep yang penting dalam ilmu linguistik perbandingan sejarawi. Kedua-duanya merujuk kepada dua perkara yang saling bertentangan. Inovasi merujuk kepada sebarang perubahan yang melibatkan ciri bahasa purba yang muncul dalam sesebuah bahasa atau dialek semasa; manakala retensi pula adalah sebaliknya iaitu apa-apa sahaja pengekalan ciri bahasa purba dalam sesebuah bahasa atau dialek semasa. Yang dikatakan perubahan dan pengekalan ciri bahasa purba tersebut adalah mencakupi kesemua elemen linguistik yang piawai dan asasi sekali seperti fonetik, fonologi, morfologi, sintaksis mahupun semantik (walaupun sebenarnya agak sukar mengesan perubahan elemen sintaksis).

Lazimnya mana-mana bahasa atau dialek memperlihatkan keberadaan ciri inovasi dan retensi secara serentak. Penggeledahan terhadap literatur dialek Melayu menunjukkan bahawa sehingga kini pun masih belum ada yang melaporkan mengenai bahasa atau dialek yang hanya menunjukkan salah satu daripada gejala tersebut secara bersendirian dalam sistem linguistiknya. Inovasi dan retensi yang terjadi secara serentak dalam sesebuah bahasa atau dialek ini bermaksud terdapat ciri bahasa purba yang telah mengalami perubahan dan dalam masa yang sama turut juga memperlihatkan pengekalan. Dalam dialek Pahang contohnya, vokal tinggi bahasa Malayik Purba (selepas ini disingkatkan kepada MP) *i dan *u muncul dalam dua bentuk (Mohd Tarmizi, 2012). Pertama, MP *i > [i] dan [e]. Kedua, MP *u > [u] dan [o]. Mengenai gejala ini, kemunculan vokal MP *i dan *u sebagai [i] dan [u] adalah dikenali sebagai retensi; manakala kemunculannya sebagai [e] dan [o] adalah inovasi, yakni jikalau mengikut istilah Asmah (1992), dikatakan sebagai “pemecahan fonemik” vokal purba tersebut dalam dialek Pahang.

Kewujudan ciri inovasi dan retensi dalam sesebuah bahasa atau dialek semasa membolehkan pengerjaan satu lagi tujuan ilmu linguistik perbandingan sejarawi iaitu pengelompokan/klasifikasi (Collins, 1986, hlm. 13). Secara longgarnya pengelompokan bererti mengelompokkan bahasa atau dialek ke dalam kelompok tertentu berdasarkan perkongsian persamaan dan perbezaan ciri linguistiknya (Hock, 1986). Sesebuah bahasa atau dialek yang memperlihatkan inovasi bermaksud bahasa atau dialek berkenaan terpisah daripada bahasa atau dialek lain yang diturunkan daripada induk/sumber yang sama. Pemisahan ini akan membentuk cabangnya yang tersendiri dalam skema rajah pohon. Sebaliknya, jika sesebuah bahasa atau dialek memperlihatkan retensi pula bermaksud bahasa atau dialek berkenaan tidak terpisah daripada bahasa atau dialek turunan yang lain. Justeru itu, semua bahasa atau dialek ini akan membentuk cabang yang tidak terpisah dalam skema rajah pohon tersebut. Seperti dalam contoh dialek Pahang, varian yang mereflekskan secara langsung vokal MP *i dan *u akan membentuk cabang bersama; manakala, varian yang

memperlihatkan inovasi kepada vokal [e] dan [o] terpisah daripada cabang varian yang meretensikan vokal *i dan *u tersebut.

Huraian yang dipaparkan di atas secara tidak langsung menunjukkan betapa pentingnya ciri inovasi dan retensi dalam sesebuah bahasa atau dialek. Berhubungan dengan kepentingan tersebut, maka makalah ini bermaksud untuk melaporkan hasil penyelidikan mengenai ciri yang telah berinovasi dan tetap kekal meretensikannya dalam dialek Hulu Tembeling (selepas ini disingkat kepada DHT). Secara ringkasnya, DHT adalah sebuah dialek yang dituturkan oleh masyarakat yang tinggal di kawasan Hulu Tembeling, yang terletak di daerah Jerantut, Pahang. Bagi membincangkan ciri inovasi dan retensi dalam DHT, makalah ini akan memfokuskan kepada perkara-perkara yang berikut, iaitu: bahagian (i) memaparkan tatakaedah yang diterapkan mencakupi tatacara pengumpulan data dan analisis; dalam bahagian (ii) ditunjukkan pula aspek inovasi dan retensi DHT secara deskriptif; manakala bahagian (iii) membincangkan persoalan di sebalik inovasi dan retensi DHT bagi menjelaskannya dengan lebih rinci; dan, bahagian terakhir adalah kesimpulan.

TATAKAEDAH

Semua data DHT dikumpulkan pada bulan Disember 2010 dan Disember 2011. Pada kunjungan pertama, pengumpulan data hanya terbatas di dua buah kampung, iaitu Kampung Bantal dan Kampung Mat Daling. Walau bagaimanapun ada sedikit perubahan dalam kunjungan yang selanjutnya. Dalam kunjungan kedua, selain bertujuan untuk menyemak data yang telah dikumpulkan ketika kunjungan pertama, diusahakan pula pengumpulan data tambahan daripada beberapa buah kampung lagi, iaitu Kampung Gusai dan Kampung Pagi. Maka itu jumlah keseluruhan kampung yang dikunjungi bagi menjayakan penyelidikan ini adalah sebanyak empat buah kampung. Jumlah ini merangkumi semua kampung yang terdapat di Hulu Tembeling bahagian hulu sungai tanpa melibatkan kampung-kampung di bahagian hilir sungai.

Pada peringkat awal penyelidikan ini, dicadangkan pengumpulan data sebanyak 460 item leksikal. Daftar kata ini berasaskan daftar kata yang dipakai di Borneo oleh Collins dan rakan-rakan penyelidik beliau (antaranya Chong Shin, Yusriadi dll.). Daftar kata ini telah disesuaikan pula dengan kenyataan (*reality*) di Semenanjung. Namun, disebabkan keterbatasan masa, maka jumlah 460 item tersebut terpaksa dikurangkan hanya kepada 200 item. Penentuan 200 item tersebut adalah berdasarkan senarai Swadesh (yang lebih dikenali sebagai daftar kata Swadesh) yang juga telah disesuaikan. Penyesuaian tersebut dibuat mengikut senarai leksikal yang dipakai Collins dalam penyelidikan beliau, antaranya di Temerloh, Pahang (Collins, 1983a), di Hulu Terengganu (Collins, 1983b) dan di Sarawak (Collins, 1987).

Temu bual dijalankan melalui pertanyaan leksikal demi leksikal. Pemakaian tatacara ini disebabkan tumpuan penyelidikan hanya untuk mencungkil aspek fonologi. Mengikuti saranan Collins yang diutarakan dalam kajian beliau pada tahun 1998, disebabkan gejala bahasa di Hulu Tembeling sangat kompleks dan tidak stabil, maka transkripsi leksikal yang telah dibuat harus disemak dengan penggunaan bahasa yang lebih alamiah. Oleh sebab itu data yang telah ditranskripsi disemak melalui kaedah pandang-dengar terhadap penggunaan bahasa di sebuah warung di Kampung Bantal (di tepi tebing Sungai Tembeling) yang menjadi tempat penduduk Hulu Tembeling berkumpul sebelum melakukan rutin harian.

Data yang terkumpul dianalisis segmen bunyinya bagi mengesan ciri inovasi dan retensi. Asas yang dipakai dalam menentukan sesuatu segmen bunyi itu, sama ada mengalami inovasi atau retensi, adalah melalui perbandingan dengan MP yang telah direkonstruksi oleh Adelaar (1992). Perinsip yang diterapkan dalam analisis ini adalah seperti berikut: segmen bunyi yang menyimpang daripada MP dianggap sebagai inovasi; manakala, segmen yang

direflekskan secara langsung dianggap sebagai retensi (Hock, 1986). Dengan prinsip sebegini, maka pengesanan ciri inovasi dan retensi dalam DHT akan menjadi lebih mudah kerana dasar perbandingan telah jelas.

Seperti yang telah dinyatakan, perbincangan dalam makalah ini hanya dibataskan kepada aspek fonologi/tatabunyi atas alasan yang sama sebagaimana yang diungkapkan Asmah dalam karya beliau (Asmah, 2008, hlm. 153). Pembatasan selanjutnya ialah hanya dua ciri fonologi yang dibincangkan, iaitu inovasi konsonan nasal akhir kata dan retensi vokal tinggi pada posisi suku kata awal.

CIRI INOVASI DALAM DIALEK HULU TEMBELING

Kesedaran mengenai ciri DHT yang memperlihatkan inovasi dalam realisasi konsonan nasal pada posisi akhir kata telah lama disentuh oleh kalangan penyelidik. Nik Safiah dan Ton (1977) misalnya, ada melaporkan mengenai penyatuan konsonan nasal akhir kepada nasal velar, [-ŋ], seperti yang terjadi dalam dialek Terengganu. Asmah (2008, hlm. 307) pula menyatakan bahawa kewujudan konsonan nasal akhir seperti yang dilaporkan oleh Nik Safiah dan Ton itu telah mengalami proses fonologi yang lain iaitu pengguguran. Pengguguran ini selanjutnya disertai pula dengan nasalisasi vokal yang hadir sebelum konsonan nasal tersebut. Selain para penyelidik di atas, Collins (1998) juga turut membincangkan realisasi nasal akhir dalam DHT. Beliau menggelar gejala itu sebagai diftongisasi konsonantal, iaitu penambahan konsonan hentian yang seartikulasi dengan konsonan nasal yang diutarakan oleh para penyelidik sebelumnya. Berdasarkan penemuan para penyelidik yang ditampilkan di atas, jelas memperlihatkan terdapat inovasi konsonan nasal pada posisi akhir kata walaupun mereka menampilkan proses fonologi yang berbeza-beza.

Walau bagaimanapun data DHT yang baharu diperoleh melalui kunjungan ke Hulu Tembeling menunjukkan realisasi yang berbeza. Tentunya tidak seperti yang diutarakan oleh penyelidik di atas. Namun perlu juga disedari bahawa perbezaan ini masih lagi dapat dikategorikan sebagai inovasi. Maka, harus dibicarakan di bawah kata kunci “inovasi.” Ciri inovasi yang dimaksudkan adalah kemunculan konsonan hentian yang berciri [-nasal]. Ertinya, inovasi yang ditemui telah mengubah konsonan [+nasal] yang diutarakan oleh para penyelidik sebelumnya menjadi konsonan [-nasal]. Keberadaan konsonan hentian ini pada posisi akhir kata sebelum kesenyapan telah pun dianalisis dan diuji kesahihannya secara sepektogram dengan menggunakan perisian Praat oleh salah seorang pelajar yang turut terlibat dalam penyelidikan ini dalam tesis sarjana beliau (Norshahila, 2012). Contoh-contoh dalam jadual di bawah yang diambil secara langsung daripada tesis tersebut:

JADUAL 1. Inovasi Konsonan Hentian Akhir

Glos	MP	DHT
tajam	*tajam	[tajap]
garam	*gaɣam	[gaɣap]
hitam	*hitam	[itap]
padam	*padam	[padap]
hutan	*hutan	[utat]
daun	*daun	[daut]
tahun	*tahun	[taut]
rotan	*ɣutan	[ɣutat]
baring	*baɣiŋ	[baɣɛ : k]
orang	*uɣaŋ	[uɣak]
burung	*buɣuŋ	[buɣɔk]

Sumber: Diubahsuai daripada Norshahila (2012)

Berdasarkan data yang dipaparkan dalam jadual di atas, nasal akhir MP telah berinovasi kepada konsonan hentian iaitu [p], [t] dan [k]. Kemunculan ketiga-tiga konsonan ini menyimpang daripada ciri am dialek Melayu Semenanjung. Hal ini kerana ciri am dialek Melayu Semenanjung adalah merealisasikan kesemua konsonan hentian tersebut kepada hentian glotis (Collins, 1996). Kemunculan konsonan [p], [t], [k] dalam DHT justeru menuntut penyelidikan yang lebih mendalam (terutama sekali dalam pemilihan pemaklum kerana dibimbangi berlakunya akomodasi pertuturan) dengan memanfaatkan bantuan makmal fonetik (Shahidi et al., 2012) dan sosiolinguistik. Penyelidikan lanjut mengenainya penting untuk menjelaskan gejala yang sebenarnya terjadi. Ini disebabkan dalam keadaan yang lain semua konsonan hentian yang dilepaskan tersebut muncul sebagai hentian yang tidak dilepaskan iaitu [ʔ] (lihat Jadual 2). Dalam makalah ini, realisasi konsonan akhir yang diutarakan Norshahila (2012) tersebut diterima buat sementara waktu sebelum penyelidikan lanjut dilakukan.

Persoalannya sekarang ialah mencari penjelasan yang berpada mengenai gejala yang diutarakan. Kemunculan konsonan hentian dalam DHT dapat dijelaskan melalui dua cara. Pertama, melalui ciri diftongisasi konsonantal. Mengenai ciri ini, Collins (1998, 1999) memberikan contoh-contoh berikut: *teybaŋ > [təy^aba^{nk}]; *bulan > [bula^{nt}]; *padam > [pada^{mp}]. Contoh-contoh ini ditemui beliau di Hulu Tembeling. Data dalam Jadual 1 menunjukkan bahawa deret konsonan yang menjadi diftong konsonantal [-ŋk], [-nt] dan [-mp] yang dilaporkan oleh Collins pada tahun 1998 itu telah mengalami penyingkatan kepada konsonan hentian yang tunggal iaitu [-k], [-t] dan [-p]. Perubahan ini terjadi setelah nasal [ŋ], [n] dan [m] digugurkan.

Kedua, melalui diftongisasi lanjutan. Seperti yang telah dilaporkan, ciri diftongisasi lanjutan muncul dalam dialek Hulu Terengganu (Collins, 1996). Diftongisasi lanjutan merujuk kepada proses fonologi lanjutan yang berlaku setelah proses diftongisasi. Diftongisasi lanjutan terjadi sama ada melibatkan penambahan atau pengurangan segmen bunyi tertentu. Dalam dialek Hulu Terengganu, diftongisasi lanjutan melibatkan penambahan segmen bunyi (hentian atau geseran glotis). Contohnya: *laŋit > [laŋiʔ] > [laŋayʔ] > [laŋeyʔ] > [laŋɛʔ] (Collins, 1996, hlm. 36).

Kedua-dua proses yang dicadangkan di atas sebenarnya saling berkaitan. Proses diftongisasi lanjutan yang terjadi dalam dialek Hulu Terengganu muncul di Hulu Tembeling dan beroperasi dalam gejala diftongisasi konsonantal. Pelaksanaan proses tersebut dalam DHT telah menyebabkan berlakunya perubahan daripada diftong konsonantal kepada monoftong konsonantal. Data dalam Jadual 1 yang menunjukkan perubahan *uɣaŋ > [uɣaŋk] > [uɣak]. Perubahan ini dapat ditafsirkan sebagai perlanjutan proses diftongisasi lanjutan yang melahirkan penyingkatan diftong konsonan [-ŋk] kepada hanya kepada [-k].

Penjelasan yang berkaitan dengan penyingkatan diftong kepada monoftong seperti yang dipaparkan di atas dapat menjelaskan proses yang terjadi di Hulu Tembeling. Yang masih menjadi persoalan ialah mengapakah konsonan yang terhasil daripada proses penyingkatan tersebut adalah konsonan hentian yang dilepaskan. Bahagian (iv) akan membincangkan kemungkinan-kemungkinan yang dapat menjawab persoalan ini dengan lebih lanjut.

CIRI RETENSI DALAM DIALEK HULU TEMBELING

Jikalau menyemak korpus bertulis mengenai dialek Melayu di Semenanjung, sehingga kini hanya terdapat dua buah dialek yang dilaporkan mereflekskan secara langsung vokal MP *i dan *u. Dialek yang dimaksudkan ialah dialek Hulu Terengganu (Collins, 1983b) dan dialek

Pulau Tioman (Collins, 1985). Refleks vokal MP dalam kedua-dua dialek tersebut terjadi pada posisi suku kata awal. Pada ciri retensi inilah Collins (1983b, 1985) menyandarkan hujah terkuatnya untuk menolak rekonstruksi bahasa Melayu Purba (cabang yang lebih rendah daripada MP) yang dicadangkan Asmah (1995, 2008) iaitu daripada enam buah vokal hanya kepada empat buah vokal sebagaimana yang kemudiannya diperkukuhkan pula oleh Adelaar (1992).

Akan tetapi hal yang mengejutkan ialah data DHT yang diperoleh juga menunjukkan gejala yang sama seperti dialek Hulu Terengganu dan Pulau Tioman, iaitu retensi vokal MP *i dan *u. Contohnya:

JADUAL 2. Retensi Vokal [i] dan [u]

Glos	MP	DHT
ekor	*ikuɣ	[iku:]
elok	*iluk	[iloʔ]
esok	*isuk	[isoʔ]
ikan	*ikan	[ikɛ]
tembak	*timbang	[timbeʔ]
lempar	*limpaɣ	[limpe:]
pendek	*pindik	[pindeʔ]
merah	*ma-iyah	[miyəh]
orang	*uɣaŋ	[uɣak]
otak	*utak	[uteʔ]
ombak	*umbak	[umbɛʔ]
rotan	*ɣutan	[ɣutat]
tolak	*tulak	[tuleʔ]
hutan	*hutan	[utat]
kotor	*kutuɣ	[kutɔ:]
boleh	*bulih	[buleh]
tongkat	*tuŋkat	[tuŋkaʔ]
tulang	*tuqɔlaŋ	[tulak]

Paparan data dalam jadual di atas menunjukkan vokal MP *i > DHT [i] dan vokal MP *u > DHT [u]. Retensi ini terjadi pada posisi suku kata awal. Gejala yang ditunjukkan oleh DHT memisahkannya daripada dialek atau varian lain yang ada di lembangan Sungai Pahang (Collins 1983a, 1998; Mohd Tarmizi, 2012). Dikatakan demikian kerana dialek atau varian di lembangan sungai tersebut semuanya menunjukkan inovasi iaitu: MP *i > [e] dan [ɛ]; MP *u > [o] dan [ɔ]. Contohnya: *ikuɣ > [eko:] dan [ɛkɔ:]; *uɣaŋ > [oɣa^ɔ] dan [ɔɣa^ɔ]. Harus disedari bahawa pemecahan kepada vokal [e], [ɛ] dan [o], [ɔ] tertakluk pada kawasan seperti yang dipaparkan dalam Jadual 3. Ertinya, ada kawasan yang mengambil bentuk [e], dan ada juga kawasan yang memperlihatkan bentuk [ɛ]. Jikalau dahulu Collins (1998, 1999) ada mengutarakan hanya ciri diftongisasi konsonantal yang membuktikan DHT sebagai dialek tersendiri, maka penemuan retensi vokal tinggi MP telah menjadikan ciri khas dialek tersebut bertambah kepada dua.

Retensi MP *i dan *u adalah gejala yang baharu disedari di Hulu Tembeling. Gejala ini tidak pernah dibincangkan oleh para penyelidik sebelumnya. Dengan gejala tersebut yang muncul dalam DHT, maka jumlah dialek Melayu Semenanjung yang meretensikan vokal tinggi MP pada posisi suku kata awal telah meningkat kepada tiga buah. Ini secara tidak langsung mengukuhkan hipotesis Collins tentang rekonstruksi bahasa Melayu Purba hanya

empat vokal, *i, *ə, *a dan *u yang juga bermaksud bahasa hipotetif yang digelar bahasa Melayu Purba itu meretensikan kesemua vokal MP (Adelaar, 1992). Persoalannya, apakah motivasi DHT meretensikan kedua-dua vokal purba tersebut? Peminjaman? – jika benar, apakah sumbernya?

PERBINCANGAN MENGENAI INOVASI DAN RETENSI DALAM DHT

Perbincangan yang ditampilkan dalam bahagian-bahagian di atas masih belum menjawab beberapa keaburan mengenai gejala inovasi dan retensi dalam DHT. Lagi pula matlamat perbincangan dalam bahagian-bahagian tersebut hanya bertujuan pendeskripsian semata-mata. Justeru itu ia tidak disertai dengan dorongan untuk menyirnakkan keaburannya yang kelihatannya bermunculan di sana-sini. Keaburan yang ditinggalkan dalam perbincangan tersebut akan sedaya upaya diterangi dalam bahagian ini. Sehubungan itu, terdapat beberapa perkara yang akan ditumpukan di sini iaitu faktor bukan linguistik yang mungkin menjadi penyebab inovasi dan retensi, kemungkinan pengelompokan DHT dengan dialek Hulu Terengganu, ketidakstabilan DHT dan kewujudan rantaian dialek di lembangan Sungai Pahang.

FAKTOR BUKAN LINGUISTIK

Dalam bahagian (ii) telah dipaparkan secara deskriptif mengenai satu ciri inovasi dan satu ciri retensi yang terjadi dalam DHT. Pemaparan deskriptif tersebut tidak mengutarakan jawapan terhadap dua persoalan asasi yang saling berkait iaitu: i) mengapakah gejala penyingkatan diftong > monoftong terjadi?; dan, ii) mengapakah DHT meretensikan kedua-dua vokal tinggi MP? Bahagian ini cuba mencari jawapan mengenai kedua-duanya. Dalam hal ini terdapat dua penjelasan yang relevan mengenai persoalan dibangkitkan, iaitu penjelasan linguistik dan bukan linguistik.

Penjelasan secara linguistik telah pun dibincangkan dalam bahagian sebelum ini. Namun, penjelasan tersebut juga tidak berupaya sepenuhnya menjelaskan kedua-dua persoalan yang dibangkitkan. Ini kerana penjelasannya terhenti pada takat pendeskripsian semata-mata. Hakikatnya, inovasi dan retensi sesebuah bahasa atau dialek bukan semata-mata perbezaan susun atur rumus atau perbezaan tatatingkat kekangan linguistik (Zaharani, Nor Hashimah & Shariffulizan, 2011) tetapi turut melibatkan faktor bukan linguistik (Asmah, 2008, hlm. 136). Penjelasan berasaskan faktor bukan linguistik dirasakan berupaya menyingkap punca berlakunya inovasi dan retensi kerana menyentuh perihal sejarah dan sosio-budaya masyarakat penutur sesebuah bahasa atau dialek berkenaan (Trudgill, 2010).

Terdapat dua faktor bukan linguistik yang harus dipertimbangkan dalam upaya menjelaskan gejala inovasi dan retensi yang wujud dalam DHT.

Pertama, peminjaman. Sebelum dikaitkan faktor peminjaman dengan DHT, ditampilkan terlebih dahulu kaitan faktor tersebut dengan gejala yang terjadi dalam dialek Hulu Terengganu. Hal ini kerana gejala dalam dialek tersebut dapat menjadi pedoman yang berguna bagi menganalisis gejala dalam DHT.

Seperti yang telah dinyatakan, dialek Hulu Terengganu turut memperlihatkan kewujudan vokal [i] dan [u] pada posisi suku kata praakhir (Collins, 1983b). Pada awalnya, retensi dalam dialek Hulu Terengganu dikaitkan dengan peminjaman. Kemudiannya anggapan ini ditolak kerana merumitkan penjelasan (Collins, 1983b). Masalahnya berlegar-legar di sekitar persoalan bagi menjelaskan keberadaan vokal [i] dan [u] ketika banyak dialek Melayu lain memperlihatkan vokal [e] dan [o] pada posisi yang sama (Asmah, 1992, 1995, 2008). Dengan penyebaran vokal [e] dan [o] yang begitu meluas maka berertinya keberadaan vokal [i] dan [u] dalam dialek Hulu Terengganu relevan ditafsirkan sebagai penyatuan

semula. Prosesnya begini: MP *i > [e] > [i]; MP *u > [o] > [u]. Pemecahan MP *i > [e]; MP *u > [o], dan penyatuan semula [e] > [i]; [o] > [u] adalah satu proses yang "...terlalu rumit" (Collins 1983b: 28). Ternyata, tegas Collins selanjutnya, gejala yang berlaku bukan penyatuan semula tetapi retensi. Yang sebenarnya adalah tidak terjadi pemisahan vokal di Hulu Terengganu sebaliknya vokal tersebut adalah refleks secara linear daripada bahasa purba.

Berkaitan dengan perkara ini, disebabkan DHT juga memperlihatkan vokal [i] dan [u] pada posisi yang sama dengan kewujudan vokal tersebut dalam dialek Hulu Terengganu, maka adakah keadaan ini bermaksud retensi vokal tersebut mengalir daripada Hulu Terengganu ke Hulu Tembeling? Letak geografi antara kedua-dua kawasan ini kelihatannya mewajarkan dakwaan mengenai aliran peminjaman daripada Hulu Terengganu ke Hulu Tembeling. Walau bagaimanapun, disebabkan terdapat beberapa hal lain yang menuntut penjelasan mengenainya, maka perkara ini akan dibincangkan dalam bahagian yang selanjutnya.

Persoalan lain yang perlu dijawab adalah berkaitan dengan ciri inovasi DHT. Pertimbangan mengenai sumber pinjaman ciri ini adalah daripada dialek Urak Lawoi' yang dituturkan di Pulau Andang, Selatan Thailand. Asmah (2008, hlm. 382) ada melaporkan mengenai proses fonologi dialek tersebut iaitu: *-m > [p]; *-n > [t]; dan, *-ŋ > [k]. Proses fonologi dialek Urak Lawoi' yang dilaporkan Asmah memang menyamai gejala DHT yang turut merealisasikan konsonan hentian akhir yang dilepaskan. Sehubungan itu, secara tentatifnya, bolehlah disimpulkan bahawa DHT meminjam daripada Urak Lawoi'. Walau bagaimanapun, kesimpulan tentatif tersebut harus diperhalusi.

Dalam hal ini untuk mengatakan DHT meminjam daripada dialek Urak Lawoi' agak mustahil kerana jarak yang berjauhan bagi membolehkan wujudnya kontak; alasan yang sama digunakan Collins untuk menolak kesimpulan peminjaman vokal [i] dan [u] di Hulu Terengganu yang dikaitkan dengan dialek Melayu Kerinci di Sumatera. Selain kedudukan geografi yang tidak mengizinkan peminjaman, proses fonologi yang dilaporkan Asmah menunjukkan dialek Urak Lawoi' tidak memperlihatkan proses diftongisasi terlebih dahulu sebelum konsonan hentian akhir direalisasikan sebagaimana DHT. Ketiadaan proses diftongisasi memungkinkan terdapat sebab lain yang mempengaruhi inovasi DHT.

Kedua, Collins (1996) melaporkan proses fonologi dialek Hulu Terengganu yang diistilahkan sebagai diftongisasi vokal tinggi akhir dan diftongisasi lanjutan. Kedua-dua proses tersebut berhubungan. Maksudnya, diftongisasi vokal tinggi akhir terjadi dahulu kemudian diikuti diftongisasi lanjutan. Proses pertama agak umum dalam dialek Melayu dan turut muncul di lembangan Sungai Pahang (Collins 1983a, 1996; Mohd Tarmizi 2012) justeru tidak relevan untuk dibicarakan. Yang dikaitkan dengan inovasi DHT adalah proses kedua, iaitu diftongisasi lanjutan.

PENGELOMPOKAN TENTATIF

Penjelasan mengenai retensi vokal [i] dan [u] dan diftongisasi lanjutan yang menghasilkan konsonan hentian dalam DHT yang dikaitkan dengan peminjaman menyebabkan timbul pula persoalan mengenai bahasa sumbernya. Disebabkan dialek Hulu Terengganu seperti yang dibincangkan dalam bahagian (iii) dan sub-bahagian di atas turut memiliki kedua-duanya, maka dapat dikatakan secara tentatif bahawa DHT meminjam ciri-ciri tersebut daripada dialek Hulu Terengganu. Pertimbangan jarak antara kedua-dua kawasan tidak menghalang tafsiran sebegini; bahkan seperti yang dilaporkan oleh pemaklum bahawa kontak antara penduduk di kedua-dua kawasan tersebut telah lama berlaku. Walau bagaimanapun, tafsiran yang dihubungkan dengan peminjaman adalah suatu penyelesaian yang terlalu ambil mudah. Ini kerana keterbatasan data DHT gagal mengklarifikasikan implikasi yang dimunculkan

tafsiran tersebut. Antaranya, apakah benar DHT yang meminjam daripada dialek Hulu Terengganu? Atau sebaliknya yang berlaku, iaitu dialek Hulu Terengganu yang meminjam daripada DHT?

Kegagalan tafsiran peminjaman menjelaskan persoalan-persoalan yang ditimbulkan menyebabkan faktor bukan linguistik kedua, iaitu ciri sewilayah, sangatlah signifikan untuk difikirkan. Ciri sewilayah yang bermaksud sesuatu ciri linguistik yang dikongsi bersama secara warisan antara dua buah kawasan atau lebih (Chambers & Trudgill, 1990, hlm. 231). Hal ini bermaksud DHT dan dialek Hulu Terengganu memperlihatkan inovasi bersama dan retensi dalam banyak keadaan selain mengimplicasikan bahawa DHT dan dialek Hulu Terengganu tergolong dalam kelompok yang sama. Ertinya, jikalau dilihat melalui rajah pohon, dialek Hulu Terengganu dan DHT bernaung di bawah cabang yang sama. Pengelompokan tentatif yang meletakkan dialek Hulu Terengganu di bawah cabang yang sama dengan DHT adalah penemuan yang masih belum disedari para penyelidik sebelum ini memandangkan tidak adanya pemaparan hubungan sebegini dalam pengelompokan yang dilakukan mereka; lihat misalnya pengelompokan Collins (1999).

PERUBAHAN YANG SEDANG BERLANGSUNG

Di awal bahagian (iii), telah dipaparkan beberapa laporan penyelidikan mengenai gejala yang terjadi terhadap konsonan nasal akhir sehinggalah penemuan yang dibincangkan dalam makalah ini. Dalam hal ini, terdapat satu kesamaan dalam semua penemuan tersebut iaitu DHT tidak stabil. Ketidakstabilan ini adalah kerana DHT sentiasa mengalami perubahan. Ringkasan perubahan-perubahan yang terjadi dipaparkan dalam jadual di bawah:

JADUAL 3. Perubahan Nasal Akhir DHT

Penyatuan Nasal	Pengguguran Nasal & Nasalisasi	Diftongisasi Konsonantal	Monoftongisasi Konsonantal
[təʏ ^ə baŋ]	[təʏ ^ə bã]	[təʏ ^ə ba ^{ŋk}]	[təʏ ^ə bak]
[makaŋ]	[makɛ̃]	[maka ^{nt}]	[makat]
[malaŋ]	[malã]	[mala ^{mp}]	[malap]
(Nik Safiah & Ton 1977)	(Asmah 2008)	(Collins 1998)	(Norshahila 2012)

Mungkin ada yang beranggapan bahawa perbezaan maklumat yang terdapat dalam jadual di atas berkait dengan masalah transkripsi. Tentunya diakui ada korelevan akan anggapan sedemikian. Walau bagaimanapun, jikalau pemerhatian dialihkan sepenuhnya dengan membandingkan penemuan Collins (1998) dengan Norshahila (2012), yang datanya ada dibincangkan dalam makalah ini, maka kelihatan satu alur perubahan yang nyata terjadi dalam DHT iaitu diftong konsonantal > monoftong konsonantal. Melihat kepada alur perubahan sebegini yang sangat jelas membezakan realisasi fonem akhir, maka sangat mustahil ia adalah masalah transkripsi. Gejala yang dipaparkan ini adalah perubahan yang sedang berlangsung dalam DHT.

Ketidakstabilan fonologi bukan hanya sekadar inovasi diftong menjadi monoftong atau penyatuan nasal menjadi pengguguran nasal yang disertai nasalisasi. Malah, turut melibatkan satu ciri lain yang tidak ditumpukan di sini kerana data yang amat terbatas iaitu penambahan hentian glotis selepas vokal tinggi sebelum kesenyapan. Contohnya: *qatey > [atiyʔ] “hati”; *abu > [abuwʔ] “abu”. Penambahan hentian akhir tersebut hanya muncul pada penutur sudah berumur ketika mereka diminta mengingati semula bentuk percakapan lama. Kini, hentian akhir telah lenyap. Yang tinggal hanya diftongisasi vokal tinggi sebagaimana ciri am dialek di lembangan Sungai Pahang, iaitu [ati^y] dan [abu^w].

Collins (1998, 1999) menyedari ketidakstabilan DHT yang semakin nyata antara generasi penuturnya seperti yang diutarakan dalam tulisan beliau itu. Bagi beliau, faktor yang menyebabkan ketidakstabilan DHT tiada lain daripada kemajuan pendidikan dan kontak yang semakin meluas selain pengaruh bahasa yang dianggap bahasa koine di lembangan Sungai Pahang (Collins, komunikasi peribadi). Ketidakstabilan DHT dapat dikaitkan dengan perubahan yang sedang berlangsung (*change in progress*). Perubahan dalam DHT tidak dapat disekat. Ia akan sentiasa berlangsung kerana itu adalah dinamika bahasa. Isu yang perlu direnungkan dengan mendalam ialah mengenai arah perubahan: adakah ke arah dialek Pahang atau ke arah bahasa baku? sebagaimana yang pernah dibahaskan Collins (1999) dengan meminjam konsep heteronimi dan autonomi dialek Chambers dan Trudgill (1990).

RANTAIAN DIALEK DI LEMBANGAN SUNGAI PAHANG

Berlainan dengan inovasi, pengejalan vokal MP *i dan *u membolehkan DHT dikategorikan sebagai dialek konservatif. Pemberian kategori ini kepada DHT justeru merepresentasikannya sebagai kawasan relik dalam penyebaran dialek. Dengan retensi tersebut juga dapat dikesan rantaian dialek di lembangan Sungai Pahang. Rantaian dialek di lembangan tersebut dapat dilihat melalui data-data dalam jadual di bawah:

JADUAL 4. Perubahan Berperingkat di Lembangan Sungai Pahang

Glos	MP	DHT	Kuala Tembeling	Hulu Pahang
ekor	*ikuɣ	[iku:]	[eko:]	[eko:]
merah	*ma-iyah	[miyeh]	[meyeh]	[meyeh]
tembak	*timbang	[timeʔ]	[tembeʔ]	[tembeʔ]
otak	*utak	[uteʔ]	[oteʔ]	[oteʔ]
orang	*uɣaŋ	[uɣak]	[oɣã ^h]	[oɣa ^h]
tongkat	*tuŋkat	[tuŋkaʔ]	[toŋkeʔ]	[toŋkeʔ]

Sumber: Diubahsuai daripada Mohd Tarmizi (2012)

Vokal MP *i > [i] > [e] > [ɛ]; manakala, vokal MP *u > [u] > [o] > [ɔ]. Rantaian dialek yang dapat ditafsirkan daripada gejala tersebut memperlihatkan perubahan vokal yang simeteris, iaitu perendahan, daripada retensi vokal tinggi di Hulu Tembeling menjadi inovasi vokal separuh rendah di Kuala Tembeling dan vokal separuh tinggi di Hulu Pahang. Harus diingat bahawa perubahan vokal yang simeteris ini selari dengan kedudukan topografi lembangan Sungai Pahang, iaitu retensi vokal di hulu Sungai Tembeling mengalirkan perendahan vokal separuh tinggi di Kuala Tembeling sebelum mengalami perendahan lagi di sebelah hulu Sungai Jelai.

Kewujudan rantaian dialek di Lembangan Sungai Pahang seperti yang dipaparkan mengesahkan laporan Ismail (1973) mengenai perubahan kata ganti nama diri dari hilir (Pekan) ke hulu (Jelai) lembangan tersebut, iaitu: *awak > [awɔʔ] > [aɔʔ] > [ɔʔ]; *aku > [kawaŋ] > [kɔŋ] > [koɣ] > [ka^h] serta kesimpulan tersirat dalam Collins (1983a).

KESIMPULAN

Di dalam makalah ini telah dibincangkan ciri inovasi dan retensi yang ditemui dalam DHT. Ciri inovasi DHT yang ditemui ialah monoftongisasi konsonantal yang merupakan proses lanjutan daripada diftongisasi; manakala, ciri retensi DHT ialah pantulan linear vokal tinggi MP, *i dan *u pada posisi awal kata. Pendeskripsian ciri inovasi dan retensi dilanjutkan dengan mencuba untuk menyingkapi faktor yang mempengaruhi kewujudannya yang

dianggap sebagai ciri sewilayah antara DHT dengan dialek Hulu Terengganu. Anggapan mengenai ciri sewilayah membolehkan DHT dikelompokkan secara bersama dengan dialek Hulu Terengganu. Selain itu, turut disentuh mengenai ketidakstabilan DHT disebabkan sentiasa menunjukkan perubahan. Akhir sekali, ditampilkan suatu kemungkinan akan kewujudan rantaian dialek di seluruh lembangan Sungai Pahang berdasarkan bukti yang memperlihatkan perendahan vokal yang simeteris. Tentunya disedari bahawa dengan hanya satu ciri inovasi dan retensi tidak mungkin suatu kesimpulan saksama dapat diutarakan. Walaupun kesedaran tersebut muncul, namun tetap diyakini bahawa DHT memberikan suatu maklumat awal tentang kemungkinan penambahbaikan pengelompokan dan penjejakan rantaian dialek-dialek di pantai timur.

RUJUKAN

- Adelaar, K. A. (1992). *Proto-Malayic: The Reconstruction of Phonology and Parts of its Morphology and Lexicon*. Pacific Linguistic C-119. Canberra: Australian University Press.
- Asmah Hj. Omar. (1992). *Kepelbagaian Fonologi Dialek-dialek Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Asmah Hj. Omar. (1995). *Rekonstruksi Fonologi Bahasa Melayu Induk*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Asmah Hj. Omar. (2008). *Susur Galur Bahasa Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Blust, R. (1997). Nasals and Nasalization in Borneo. *Oceanic Linguistics*. Vol. 30(1), 149-179.
- Chambers, J. & Trudgill, P. (1990). *Dialektologi*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Collins, J. T. (1983a). Dialek Pahang: Rangka Pengenalan. *Jurnal Dewan Bahasa*. Vol. 27, 7-118.
- Collins, J. T. (1983b). *Dialek Ulu Terengganu*. Monograf 8, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, UKM. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Collins, J. T. (1985). Dialek Melayu Pulau Tioman dan Rekonstruksi Bahasa Melayu Purba. *Jurnal Dewan Bahasa* Vol. 5, 369-383.
- Collins, J. T. (1987). *Dialek Melayu Sarawak*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Collins, J. T. (1998). Bahasa Melayu Hulu Tembeling: Menjejaki Sejarah Semenanjung. *Jurnal Dewan Bahasa*. Vol. 2, 145-157.
- Collins, J. T. (1999). *Wibawa Bahasa: Kepiawaian dan Kepelbagaian*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Hock, H. Henrich. (1986). *Principle of Historical Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Ismail Hussein. (1973). Malay Dialect in the Malay Peninsula. *Jurnal Nusantara*. Vol. 3, 69-79.
- Mohd Tarmizi, Rahim Aman & Shahidi A. H. (2011). Variasi Dialek Pahang: Keterpisahan Berasaskan Aliran Sungai. Dlm. *Jurnal Melayu*. Vol. 5, 315-332.
- Mohd Tarmizi Hasrah. (2012). *Rekonstruksi dan Klasifikasi Dialek Hulu Pahang Purba*. Tesis sarjana falsafah, Pusat Pengajian Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu, FSSK, UKM.
- Nik Safiah Karim & Ton Ibrahim. (1977). *Laporan Penyelidikan di Hulu Tembeling*. Jabatan Pengajian Melayu, Universiti Malaya.
- Norshahila Mohamad Razak. (2012). *Analisis Konsonan Nasal Akhir Kata Dalam Dialek Hulu Tembeling: Satu Pendekatan Sosiofonetik*. Tesis sarjana, Pusat Pengajian

- Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu, FSSK, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Shahidi A.H, Rahim Aman & Zulkifley Hamid. (2012). Kajian Akustik Realisasi Kontras Penyuaran Bunyi Plosif Bahasa Melayu. *GEMA Online® Journal of Language Studies*. Vol. 12(2), 745-760.
- Siti Hajar . (2012). *Rekonstruksi dan Pengelompokan Dialek Hulu Tembeling Purba*. Tesis sarjana, Pusat Pengajian Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu, FSSK, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Trudgill, P. (2010). *Investigations in Sociohistorical Linguistics: Stories of Colonisation and Contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zaharani Ahmad, Nor Hashimah Jalaludin & Shariffulizan Malek. (2011). Fonologi Rangkap Vokal dan Kepelbagaian Dialek Melayu: Analisis Teori Optimaliti. *GEMA Online® Journal of Language Studies*. Vol. 11(3), 5-30.

PENULIS

Mohd Tarmizi Hasrah ialah guru bahasa Melayu (sambilan) di Institut Alam dan Tamadun Melayu. Beliau berminat dengan bidang dialektologi, linguistik perbandingan sejarahawi dan falsafah bahasa.

Shahidi Abdul Hamid (Ph. D) ialah pensyarah di Pusat Pengajian Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu. Bidang pengkhususan beliau ialah fonetik akustik.

Rahim Aman (Ph.D) ialah pensyarah di Pusat Pengajian Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu. Bidang pengkhususan beliau ialah linguistik perbandingan sejarahawi.